

ΟΙ ΔΑΙΜΟΝΕΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ: ΑΛΛΟ ΕΝΑ "ΤΡΙΣΑΘΛΙΟ ΘΕΜΑ"

David Jordan

Διευθυντής Ελληνικού Προγράμματος
του Καναδικού Ακαδημαϊκού Ινστιτούτου Τorónto

Στο προηγούμενο τεύχος αυτού του περιοδικού πραγματοποιήθηκε η συχνά απογοητευτική αντίδραση των μελετητών στη σπουδή της ελληνικής μαγείας¹. Το θέμα αυτό, όσο "τρίσθαλι" και αν μπορεί να θεωρείται, είναι μια πλούσια πηγή για την ιστορία των ιδεών. Στο άρθρο αυτό πραγματεύομαι μια άλλη αντίληψη που βρίσκουμε στα μαγικά κείμενα και στη λαϊκή δεισιδαιμονία: τους δαίμονες που κυβερνούν αυτόν τον κόσμο. Είναι και αυτή η αντίληψη σημαντική για την ιστορία των ιδεών, αλλά περιφρονείται εξίσου σήμερα.

Από τις κύριες πηγές μας για την ύστερη ελληνική δαιμονολογία είναι ένας μικρός αλλά γραμμένος με κομψότητα πλατωνίζων διάλογος, ο *Τιμόθεος ή περί δαιμόνων*, τον οποίο τα χειρόγραφα αποδίδουν στον Μιχαήλ Ψελλό (1018-1081). Οι ερευνητές των προηγούμενων γενεών τον έχουν μελετήσει και έχουν αναζητήσει τις πηγές των ιδεών του σχετικά με τους δαίμονες². Το πρόβλημα περιπλέχτηκε, όταν ο Γάλλος βυζαντινολόγος Paul Gautier απέδειξε, το 1980, ότι ο διάλογος αποκλείεται να έχει γραφεί από τον Ψελλό³. Η διαπίστωση αυτή δεν μειώνει καθόλου τη σπουδαιότητα του κειμένου, αλλά ο συγγραφέας του, που προφανώς ανήκε σε ένα επίπεδο πολύ μορφωμένων διανοουμένων, είναι τώρα άγνωστος και, στην πραγματικότητα, το μόνο που μπορούμε να συμπεράνουμε είναι ότι ήταν χριστιανός και οπωσδήποτε έγραψε το έργο κάποια εποχή πριν από το τέλος του 13ου αιώνα, χρονολογία του παλαιότερου σωζόμενου χειρογράφου του έργου.

Στον διάλογο υπάρχουν δύο ομιλητές: ο Τιμόθεος, που είναι ερέας στην Κωνσταντινούπολη, και ο Θραξ, ο οποίος έχει επιστρέψει στην πόλη αυτή, αφού πέρασε κάποιο διάστημα μαζί με σατανιστές και λάτρες των δαιμόνων. Ο Τιμόθεος, φυσικά, διαψή για λεπτομέρειες. Ο Θραξ απαντά ότι δεν είναι όλες οι γνώσεις του από πρώτο χέρι: ένα μεγάλο μέρος τους προέρχεται από κάποιον Μάρκο από τη Μεσοποταμία, που ήταν κάποτε μύστης αυτών των παγανιστικών τελετών, αλλά τώρα είναι μοναχός "στο σημείο εκείνο της Χερσονήσου που συνορεύει με την Ελλάδα" (περί Χερρόνησον την όμορον Έλλάδος)⁴. Όπως μαθαίνουμε, ο Μάρκος μίλησε στον Θράκα για έξι κατηγορίες δαιμόνων, τους οποίους απαριθμήσε με τη σειρά του χώρου διαμονής τους, από τους ουράνιους τόπους μέχρι κάτω, στο κέντρο της γης. Η ανώτερη κατηγορία δαιμόνων κατοικεί μια περιοχή που είναι γνωστή ως το *διάπυρον*, η δεύτερη το *άριον*, η τρίτη το *χθόνιον*, η τέταρτη το *υδάριον* (και *ενάλιον* (προφανώς, το γλυκό και το αλμυρό νερό), η πέμπτη το *ύποχθόνιον* και η έκτη το *μισοφαές* και *δυσαισθητον*.

Από πουθενά αλλού δε μας είναι γνωστός κάποιος Μάρκος από τη Μεσοποταμία. Χωρίς αμφιβολία, είναι φανταστικό πρόσωπο, αλλά, έστω και έτσι, επιδιώκεται να πιστέψουμε ότι μιλά με βάση τη γνώση που έχει από μια παράδοση πεποιθήσεων σχετικών με τους δαίμονες. Πράγματι, στα χειρόγραφα των ορφικών *Ύμνων* το εισαγωγικό ποίημα (στίχοι 32-33), που προηγείται των καθαυτών ύμνων, παρουσιάζει έναν παρόμοιο κατάλογο δαιμόνων:

*Δαίμονας ούρανίους και ήριους και ένυδρους
και χθονίους και ύποχθονίους ήδ εμπυριφοίτους.*

Ωστόσο, στο προοίμιο αυτό η σειρά είναι λίγο διαφορετική, και η τελευταία κατηγορία του "Μάρκου", το *μισοφαές*, το οποίο υποθέτουμε ότι βρίσκεται ακόμη βαθύτερα μέσα στη γη από ό,τι το *ύποχθόνιον*, αντικαθίσταται εδώ από τους *εμπυριφοίτους*. Η περιέργη λέξη *μισοφαές* ("αυτό που μισεί το φως") είναι από παλιά γνωστή στους φιλόλογους, αλλά μόνο από τη φράση *μισοφαές κόσμος*, που αναφέρεται από τον νεοπλατωνιστή Πρόκλο (5ος αι. μ.Χ.) στο σχόλιό του για τον *Τίμαιο* του Πλάτωνα (III

325.32) ως προερχόμενη από τους Χαλδαίους Χρησμούς του 1ου ή 2ου αι. μ.Χ. Το 1927 όμως εκδόθηκε ένα χειρόγραφο εξορκισμών, που αντιγράφει τον Μάιο του 1710 και σήμερα φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη των Αθηνών (χφ. 825)⁵. Ένας από τους εξορκισμούς επιγράφεται: *Εύχη του όσιου Πατρος ημών Εφραίμ του Σύρου*. Πρόκειται για τον άγιο του 4ου αιώνα, τον οποίο η Εκκλησία εορτάζει στις 28 Ιανουαρίου. Είναι δύσκολο να μάθουμε αν έστω και ένα μέρος του εξορκισμού είναι δικό του έργο, γιατί έγραψε μόνο στα Συριακά, ενώ υπάρχει και μια αναφορά στις επτά οικουμενικές συνόδους (φ. 31^β), η τελευταία από τις οποίες πραγματοποιήθηκε το 787. Αν η αναφορά είναι μεταγενέστερη προσθήκη και η γλώσσα του εξορκισμού δεν είναι αυτή του Εφραίμ, μπορούμε να αναρωτηθούμε τι άλλο δεν είναι πρωτότυπο. Πάντως στο φ. 29^α υπάρχει η φράση: *Ἐξέλασον ἀπ' αὐτοῦ πᾶν πονηρὸν καὶ ἀκάθαρτον δαιμόνιον, εἰ τι ἐναερίον ἐστίν εἴτε χερσαίων εἴτε ἐνύδρων εἴτε πύρινον εἴτε καταχθόνιον εἴτε μισοφάεα καὶ πέμψον αὐτὸ ἐν τόποις ἀνύδρου καὶ ἀβάτοις*. Οι 'άνυδροι και άβατοι τόποι' είναι μια ατλήθηση που συναντάται επίσης στην *Εύχη ἡμικράνη*, που αναλύθηκε στο προηγούμενο τεύχος, αλλά οι κατηγορίες μοιάζουν βασικά να ταιριάζουν με εκείνες του "Μάρκου". Δεν υπάρχει, ωστόσο, ακριβής αντιστοιχία. Όπως και οι ορφικοί έμπυρίφοι, το

πύρινον που βρίσκεται εδώ ανάμεσα στο καταχθόνιον και στο χερσαίων εἴτε ἐνύδρων μοιάζει να είναι σε λάθος θέση σχετικά με τον "Μάρκο", και υποθέτω ότι το χερσαίων εἴτε ἐνύδρων αντιστοιχεί κατά κάποιον τρόπο με το ὑδαρίον τε καὶ ἐνάλιον του "Μάρκου". Αυτό που δείχνει ότι ο δικός του κατάλογος καθώς και εκείνος του "Εφραίμ" προέρχονται, χωρίς αμφιβολία, από την ίδια παράδοση είναι το ότι και οι δύο χρησιμοποιούν τη σπάνια λέξη *μισοφάεα*. Η παράδοση αυτή, όποια και αν ήταν, θέτει ένα ενδιαφέρον αίνιγμα.

Ένα από τα ελαττώματά μου ως ερευνητή είναι, οφείλω να ομολογήσω, το ότι ασχολούμαι με πάρα πολλά θέματα ταυτόχρονα, αλλά μερικές φορές αυτό με ανταμείβει με τη χαρά μιας νέας ανακάλυψης. Ενώ αναρωπιόμουν για το πνευματικό περιεχόμενο του "Μάρκου" και του "Εφραίμ" και για τη φράση *χερσαίων εἴτε ἐνύδρων*, έτυχε να διαβάσω, στην έκδοση Preisendanz των μαγικών πατύρων⁶, μια χριστιανική προσευχή που γνωρίζουμε από αντίγραφο του ποιητή του 6ου αιώνα Δίσσκορου από την Αφροδίτη της Άνω Αιγύπτου⁷. Στο κύριο αίτημά της, *παραφύλαξόν με ἀπό παντός πονηροῦ πνεύματος καὶ ὑπόταξόν μοι πᾶν πνεῦμα ... ἐπίγαια, ὑπόγαια, ἐνύδρα καὶ χερσαία καὶ πάσα<v> ακία<v>*, εντόπια (δαιμόνια;) του πατύρου πρέπει να είναι οι κάτοικοι στο

Εξορκισμός που αποδίδεται στον μάγο Πιβλίχ και έχει περιωθεί σε πάπυρο του 4ου αι. μ.Χ.
Εθνική Βιβλιοθήκη Παρισίων.
(Κ. Preisendanz, *Papyri graecae magicae*, Στουτγκάρδη 1974, αρ. IV.)

3045

ἡ ἐπιπέση ἡ τεκτόνηση ἡ καταχθόνια ἡ
ἡ ἐβουσαία ἡ χερσαία ἡ φαρασαία ἡ λήθησα
στὴν ἰσθμὸν ὅτι ὁρκίζω σε φωσφῶρον ὡς φωσφῶ
ρον ὡς ἀμασσηνίτη ὡς κερδασταίτη ὡς ζυε
στὴν ἰσθμὸν τῆς χερσαίας τῆς ἐνύδρου
καὶ τῆς ἐβουσαίας καὶ τῆς φαρασαίας καὶ τῆς λήθησας

- 3037 ὄρσι-
- 3038 ζω σε, πᾶν πνεῦμα δαιμόνιον, λαλήσαι, ὅποι-
- 3039 ὄν καὶ ἂν ἦς, ὅτι ὄρσιζω σε κατὰ τῆς σφραγι-
- 3040 δος, ἦς ἔθετο Σολομὸν ἐπὶ τὴν γλῶσσαν
- 3041 τοῦ Ἱηρεμίου, καὶ ἐλάλησεν. Καὶ οὐ κλήθησον.
- 3042 ὅποιον ἐάν ἦς, ἐπουράνιον ἐπὶ τῆς ἀέριον.
- 3043 εἴτε ἐπίγειον εἴτε ὑπόγειον ἢ καταχθόνιον
- 3044 ἢ Ἐβουσαίων ἢ Χερσαίων ἢ Φαρασαίων κλήθησον.
- 3045 ὅποιον ἐάν ἦς, ὅτι ὄρσιζω σε θεὸν φωσφῶ-
- 3046 ρον, ἀδάμαστον, τὰ ἐν καρδίᾳ πάσης ζωῆς
- 3047 ἐπιστάμενον, κ.λπ.

3035

ἰσθμὸν ὅτι ὁρκίζω σε φωσφῶρον ὡς φωσφῶ
ρον ὡς ἀμασσηνίτη ὡς κερδασταίτη ὡς ζυε
στὴν ἰσθμὸν τῆς χερσαίας τῆς ἐνύδρου
καὶ τῆς ἐβουσαίας καὶ τῆς φαρασαίας καὶ τῆς λήθησας

3040

ὅτι ὁρκίζω σε φωσφῶρον ὡς φωσφῶ
ρον ὡς ἀμασσηνίτη ὡς κερδασταίτη ὡς ζυε
στὴν ἰσθμὸν τῆς χερσαίας τῆς ἐνύδρου
καὶ τῆς ἐβουσαίας καὶ τῆς φαρασαίας καὶ τῆς λήθησας

χθόνιον και υποχθόνιον του "Μάρκου" αντίστοιχα, ενώ την τελευταία κατηγορία του "Μάρκου" και του "Εφραίμ", δηλ. το *μισοφασές*, ο Διόσκορος την έχει αντικαταστήσει με μια γενική φράση. Κατόπιν τούτου, έψαξα και αλλού στους μαγικούς πάπυρους, για να δω μήπως θα μπορούσα να βρω και άλλους καταλόγους κατηγοριών δαιμόνων.

Ένας πάπυρος περιέχει ένα θαυμάσιο εξορκισμό (εικ. 1), που αποδίδεται στο μάγο του 3ου μ.Χ. αιώνα *Πιβήχι*⁹. Έχει πολλά εβραϊκά στοιχεία, αλλά υπάρχει έντονη χριστιανική επιρροή, γιατί προορίζεται για εξορκισμό του δαίμονα "από τον βασιλέα των Εβραίων Ιησού". Μια πρόταση έχει ως εξής: *Ὁρκίζω σε κατά τῆς σφραγίδος, ἧς ἔθετο Σολομών ἐπὶ τῆν γλώσσαν τοῦ Ἱηρεμίου, καὶ ἐλάλησεν. Καὶ σὺ λάλησον, ὅποιον ἐάν ἦς, ἐπουράνιον ἢ ἀέριον, εἴτε ἐπίγειον εἴτε ὑπόγειον ἢ καταχθόνιον, ἢ Ἐβουσαίων ἢ Χερσαίων ἢ Φαρισαίων.* Σ' αυτές τις τελευταίες λέξεις ο αντιγραφέας, ίσως αφηρημένος για κάποιο λόγο, νόμισε προφανώς ότι υπήρχε αναφορά στη φυλή των *Ἰεβουσαίων*, τους οποίους βρήκα και οι Εβραίοι στη Γη της Παγγαλίας (π.χ. *Ἐξοδος*, 3.8, 3.17), και στους Φαρισαίους της Καινῆς Διαθήκης. Αν νόμιζε ότι η λέξη *χερσαίων* του πάπυρου, σημαίνει κάτι, και τι ακριβώς ήταν αυτό, είναι άγνωστο. Όπως και να έχουν τα πράγματα, είναι προφανές ότι το *ἐπουράνιον*, που αναφέρει ο *Πιβήχις*, αντιστοιχεί στο *διάπυρον* του "Μάρκου", το *ὑπόγειον* ή *καταχθόνιον* (μία κατηγορία) στο *ὑποχθόνιον* του ίδιου, το *Ἐβουσαίων* ή *χερσαίων* στο *χερσαίων* είτε *ένυδρον* του "Εφραίμ", και το *Φαρισαίων* πιθανώς στο *μισοφασές*, έναν όρο που στα χέρια ενός αμαθούς ή απρόσεκτου γραφέα μπορούσε εύκολα να παραφραστεί.

Ένας άλλος πάπυρος περιέχει μια προσευχή που απευθύνεται σε έναν άορατο θεό με το όνομα *Ὁσορόννωφρις*, που μοιάζει αιγυπτιακό, ο οποίος ονομάζεται επίσης *Ἀκέφαλος* και *Ἄδωναϊ*. Η προσευχή τελειώνει: *Υπόταξόν μοι πάντα τὰ δαιμόνια, ἵνα μοι ἡ ὑπόκοος πάς δαίμων οὐράνιος καὶ αἰθέριος καὶ ἐπίγειος καὶ ὑπόγειος καὶ χερσαίος καὶ ἔνυδρος καὶ πάσα ἐπιπομπὴ καὶ μάστιξ ἡ θεοῦ.* Και πάλι, αν δεχτούμε ότι το *χερσαίων* είτε *ένυδρον* του "Εφραίμ" αντιστοιχεί στο *ούράνιον* τε και *ένάλιον* του "Μάρκου", έχουμε, έστω και αν η σειρά δεν είναι η ίδια, τις πρώτες πέντε κατηγορίες του "Μάρκου", ακολουθούμενες από μια γενική φράση.

Είναι ευκολότερο να τα δούμε αυτά με τη μορφή διαγράμματος⁹:

"Μάρκος"	"Εφραίμ"	"Διόσκορος"	"Πιβήχις"	Προσευχή στον Ὁσορόννωφρι:
1. διάπυρον	3. πύρινον	1. ἐπίγαια	1. ἐπ[ε]ουράνιον	1. οὐράνιος
2. ἀέριον	1. ἐναέριον	3. ἔνυδρα	2. ἀέριον	2. αἰθέριος
3. χθόνιον	2. χερσαίων	καὶ χερσαία	3. ἐπίγειον	3. ἐπίγειος
4. ὑδραϊόν τε καὶ ἐνάλιον	εἴτε ἔνυδρον	2. ὑπόγαια	5. ἔβουσαίων ἢ χερσαίων	5. χερσαίος καὶ ἔνυδρος
5. ὑποχθόνιον	4. καταχθόνιον	4. πάσα<ν> σκιά<ν>	4. ὑπόγειον ἢ καταχθόνιον	4. ὑπόγειος
6. μισοφασές καὶ δουασήθητον	5. μισοφασές		6. φαρισαίων	6. πάσα ἐπιπομπὴ καὶ μάστιξ θεοῦ

Χάρη στο νεότερο χειρόγραφο των Αθηνών, που περιέχει τον εξορκισμό του "Ἁγίου Εφραίμ", μας δίνεται η δυνατότητα να παρατηρήσουμε ότι οι κατηγορίες δαιμόνων του "Μάρκου" βρίσκουν αντιστοιχίες στους μαγικούς πάπυρους, κυρίως σε προσευχές και εξορκισμούς με εβραϊκές ή χριστιανικές προεκτάσεις. Η λέξη *μισοφασές*, ωστόσο, μας πηγαίνει ακόμη πιο πέρα. Όπως έγραφα πιο πάνω, το επίθετο αυτό είναι γνωστό από τη φράση *μισοφασῆς κόσμος*, την οποία παραθέτει ο Πρόκλος από τους *Χαλδαίικους Χρησμούς*¹⁰. Οι χρησμοί αυτοί, που σήμερα μαρτυρούνται μόνο σε αποσπασματικά παραθέματα, αποστέλλονται από εξαμέτρους, που χρονολογούνται στον 1ο και το 2ο αιώνα μ.Χ. και αποδίδονται σε κάποιον Ιουλιανό τον θεουργό. Όπως συμβαίνει και με κάποιους πλατωνικούς διαλόγους, αποστέλλουν και αυτοί θέμα σχολιασμού από τον Πρόκλο. Μέχρι πριν από τριάντα χρόνια δεν γνωρίζαμε τίποτα από τα συμφραζόμενα της φράσης *μισοφασῆς κόσμος*. Το 1969 όμως ο Η. D. Saffrey δημοσίευσε ένα σχόλιο τεσσάρων στίχων, που είχε ως τότε περάσει απαρατήρητο, από ένα σημαντικό παρισινό χειρόγραφο του 10ου αιώνα με έργα του Αριστοτέλη. Οι στίχοι αυτοί είχαν απλώς τον τίτλο *λόγιον*, όρο που συχνά χρησιμοποιούνταν για τους χαλδαίικους εξαμέτρους¹¹:

Μήδ' ἐπὶ μισοφασῆ κόσμον σπειδῆεν λάβρον ὕλην, ἔνθα φόνος στάσιές τε καὶ ἀργαλέων φόνος ἀτιμών ἀνθρώπων τε νόσοι καὶ σήψις ἔργα τε ρείστα· ταῦτα χρεὼ φεύγειν τὸν ἔραν μέλλοντα πατρὸς νοῦ.

"Μη σπεύδεις στον ταργαμένο κόσμο της ὕλης, που μισεί το φως, όπου υπάρχουν φόνος και συγκρούσεις και η φύση των ενοχλητικών ατιμών και αρρώστιες που μαρμαρώνουν και σήψεις και έργα ρευστά. Αυτό πρέπει να τα αποφεύγει όποιος σκοπεύει να λατρεύει τον Πατέρα Νου."

Μία από τις πρωτεύουσες δυνάμεις στην κοσμολογία των *Χαλδαϊκών Χρησμών* είναι ο "Πατέρας Νους", που εδώ εμφανίζεται στο στίχο 4. Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο "κόσμος", που είναι κατώτερος και μισεί το φως, είναι μέρος του ίδιου συστήματος και βρίσκεται σε αντίθεση με τον Πατέρα Νου, ίσως και ως το άκρο αντίθετό του. Μπορούμε, με επιφύλαξη, να αναρωτηθούμε μήπως και οι έξι κατηγορίες δαιμόνων έχουν τη θέση τους μέσα σ' αυτή τη χαλδαϊκή θεολογία. Πάντως, τέσσερις από αυτές αντιστοιχούν προφανώς στα τέσσερα παραδοσιακά στοιχεία του σύμπαντος: φωτιά, αέρα, χρώμα και νερό. Όμως, για τον άνθρωπο, όπως μας λέει ο Πρόκλος στο σχόλιό του στον *Τίμαιο*, βασιζόμενος

στον Πλάτωνα, πιο κατάλληλος είναι ο αριθμός έξι: έχει μπρος και πίσω, επάνω και κάτω, αριστερά και δεξιά. Επομένως, και το σύμπαν, τον οποίο μικρόκοσμος είναι ο άνθρωπος, πρέπει να έχει επίσης έξι αντίστοιχα μέρη. Κατά την ανάπτυξη αυτής ακριβώς της θεωρίας, ο Πρόκλος παραθέτει την έκφραση *μισοφαής κόσμος*, από τους προαναφερθέντες εξεμέτρους, σαν να επηξηγεί αυτό που έχει ασπασθεί ο Πλάτων. Μπαίνω στον πειρασμό να σκεφτώ ότι, όταν ο συγγραφέας του έργου *Τιμώδης* ή *περι δαιμόνων* επινόησε το πρόσωπο του Μάρκου, ο οποίος μίλησε στον Θράκα για τις έξι κατηγορίες δαιμόνων, αποδιόταν στον Μάρκο αυτόν μεσοποταμιακή καταγωγή, υπαινικισόταν ότι απέκτησε τη γνώση του από τους *Χαλδαίους Χρησμούς*.

Για το θέμα αυτό μπορούμε να πούμε περισσότερα και να κλείσουμε τη συζήτηση του, όπως και στο προηγούμενο τεύχος, με μια ερώτηση. Τα τέσσερα παραδοσιακά στοιχεία ανάγονται, όπως μας λένε, στον Εμπεδοκλή¹². Ακόμη και πριν από τη δημοσίευση του παρισίου χειρογράφου με τον ποικιλότομο χρησμό, ο δεύτερος και ο τρίτος στίχος του (που αναφέρονται στα δεινά του *μισοφαούς κόσμου*) ήταν ήδη γνωστοί από τον ίδιο τον Πρόκλο, ο οποίος, σε σχόλια του για την *Πολιτεία* του Πλάτωνα, τους αποδίδει στον Εμπεδοκλή. Αυτό τουλάχιστον διαβάζουμε στα χειρόγραφα του συγκεκριμένου υπομνήματός. Όπως όμως έχει αποδειχθεί¹³ ο μεγάλος φιλόλογος Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf, τα χειρόγραφα του έργου του Πρόκλου δεν είναι πλήρη, αλλά διασώζουν μόνο αποσπάσματα ενός πρωτότυπου, μακρότερου σχολιασμού της *Πολιτείας*, ο οποίος έχει χαθεί. Όπως υποστηρίζει, πηγή του Πρόκλου για τους δύο στίχους, δεν ήταν, κατά πάσα πιθανότητα, ο Εμπεδοκλής, αλλά κάποιο άλλο σώμα κειμένου, το οποίο ο Πρόκλος συνήθιζε να παραθέτει μαζί με τον Εμπεδοκλή, μια πηγή την οποία οι συμπληρωτές του χειρογράφου των αποσπασμάτων του Πρόκλου παρελάσαν να αναφέρουν. Η πιθανότερη πηγή θα μπορούσε να είναι οι *Χαλδαίοι Χρησμοί*, τους οποίους πράγματι ο Πρόκλος αναφέρει παράλληλα με τον Εμπεδοκλή, για να υποστηρίξει την ανάλυσή του στο σχόλιό του για τον *Τίμαιο*:

Οὗτω δὴ καὶ ἐν Πολιτείᾳ (IX 621A) τὸν τῆς Αἰθήης ποταμῶν ἀπεκάλεισεν πᾶσαν τὴν γενεσιουργὸν φύσιν, ἐν ἧ καὶ ἡ Αἴθρη καὶ ὁ τῆς Ἀττικῆς λειμῶν, ὡς ᾔρσαν Ἐμπεδοκλῆς (ἀπ. 121 Diels)¹⁴, καὶ τὸ ἄβηρον τῆς ὕλης καὶ ὁ μισοφαής κόσμος, ὡς οἱ τοῖσι (δηλαδή οἱ χαλδαῖοι χρησμοὶ) λέγουσι.

Για τον μελετητή της αρχαίας φιλοσοφίας, μία από τις σημαντικότερες πρόσφατες εξελίξεις υπήρξε η έκδοση ενός παπύρου από την Πανόπιστο της Αγγλίας¹⁵. Χρονολογείται στο 2ο αιώνα π.Χ. και περιέχει αρκετές στήλες με ποιήματα του Εμπεδοκλή — αυτοΐα και όχι απλώς αποσπάσματά τους. Οι μελετητές πρέπει τώρα να αναθεωρήσουν τις απόψεις τους για την επίδραση του Εμπεδοκλή στην ύστερη φιλοσοφία, γιατί ο πάπυρος αποδεικνύει, πέραν πάσης αμφιβολίας, ότι το έργο του ήταν διαθέσιμο και είχαν τη δυνατότητα να το διαβάσουν και να το απολαύσουν ακόμη και κατά τους πρώτους αιώνες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ασφαλώς

ήταν στη διάθεση εκείνου που συνέθεσε τους *Χαλδαίους Χρησμούς*. Όταν διαβάζουμε τους *Χρησμούς* και σκεφτόμαστε ξανά το ζήτημα των πηγών των δογμάτων τους, μήπως θα πρέπει τώρα πια να έχουμε κατά νου την πιθανότητα ότι, ακόμη και αν ο Πρόκλος δεν έχει πειράξει τον Εμπεδοκλή αλλά από τους *Χρησμούς* την περιγραφή του *μισοφαούς κόσμου* και τις πληροφορίες του για τις έξι διαίρεσεις του κόσμου, ο ίδιος ο συνθέτης των *Χρησμών* μπορεί να έχει χρησιμοποιήσει τις θεωρίες του Εμπεδοκλή; Δεν είναι δυνατόν άραγε οι έξι κατηγορίες δαιμόνων, που είδαμε στον ψευδο-Πελλό, στον εξορισμό του "Εφραίμ" και στους μαγικούς παπύρους, να κατάνονται από τις διδασκαλίες του ξεχωριστού αυτού προσωπικού φιλοσόφου;

Μετάφρ. Ι. Μ. Βλαχόπουλος

Σημειώσεις

1. Το "τρισβάλο θέμα" της ελληνικής μαγείας, *Αρχαιολογία* 70 (Μάρτιος 1999), 8-11.
2. Iñáx K. Svobada, *La démonologie de Michel Psellus (= Opera Facultatis Philosophicae Universitatis Masarykianae Brnensis, Brno 1927)*.
3. P. Gautier, "Le De diemonibus du Pseudo-Psello", *Revue des études byzantines* 38 (1980), 105-194.
4. O. Gautier, ο.π. 148 σπ. 29, υποστηρίζει ότι αυτό μπορεί να αναφέρεται στη Χολκιδική.
5. A. Delatte, *Anecdota atheniensia. I. Textes grecs relatifs à l'histoire des religions (= Bibliothèque de la faculté de l'Université de Liège 36, Liège 1927)*, 250-62. O Delatte είναι ο πρώτος που συνείχε το αθηνιακό τεύχος (*Codices atheniensis*, Βρυξέλλες 1924) του *Catalogus codicum astrologorum graecorum*, στον οποίο γίνεται αναφορά στο προηγούμενο τεύχος.
6. K. Preisandanz, *Papyri graecae magicae. Die griechischen Zauberpapyri* (2. verb. Aufl. mit Ergänzungen von K. Preisandanz und E. Heitsch, durchgesehen u. herausg. A. Henrichs, Stuttgart 1974).
7. Preisandanz, ο.π., σπ. 13a. Την προσήχη έχει επιμεληθεί ξανά, πιο πρόσφατα, ο L.S.B. MacCoull, "P. Cair. Mus. I 61788 Verso 1-5. The gnosis of Dioscorus of Aphroditos", *Typis* 2 (1967), 95-97. Μια άλλη πραγματία για τη ζωή και το πνευματικό περιβάλλον του *Dioscorus* είναι το L.S.B. MacCoull, *Dioscorus of Aphroditos, his works and his world* (Berkeley-Los Angeles 1968).
8. K. Preisandanz, ο.π. IV 3507-86. Για τον μύθο Πίθη βλ. K. Preisandanz, "Pibechis", *RE* 19 (1941), 1310-12.
9. Οι αριθμοί δείχνουν τη θέση μέσα στον κάθε κατάλογο.
10. Η πιο πρόσφατη και εξεμπνετική έκδοση είναι αυτή του *Ed. des Placés, Oracles Chaldaïques, avec un choix de commentaires anciens* (Coll. Budé, Paris 1971).
11. H.D. Saffrey, "Nouveaux oracles chaldaïques dans les scholies du Paris. Gr. 1853", *Revue de philologie* 43 (1969), 59-72, ιδίως σσ. 64-67. *Empedocles and Pythagorean tradition* (Oxford 1995).
12. U. von Wilamowitz-Moellendorf, *Die Kabaïsmos des Empedokles* (*Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl.* 1929), 626-61, ο.σ. 637-38. Πβ. Saffrey, ο.π. σπ. 10 παραπάνω, σσ. 65-67.
13. Το πλήρες εξέμετρο που ο Πρόκλος παραθέτει στο σχόλιό του στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα (II 157 24a) είναι "Ας ἴνα λευμῶνα κατά σκοτος ἡλάσκουνα".
14. A. Martin, O. Primavesi, *L'Empédocle de Strabon* (P. Strab. gr. Inv. 1665-1666). *Introduction, édition et commentaire* (Berlin/New York 1999).

Another "Wretched Subject": The Demons of the World

D. Jordan

Here I continue the article "The 'Wretched Subject' of Greek Magic" of the previous *Isis* (*Αρχαιολογία* 70 [Mar. 1999], 8-11), in which I argued that magical texts are an important but often neglected source for the history of ideas. In the present article I offer another example: The information that these texts give about traditional beliefs concerning the "cosmology" of demons, a Byzantine magical papyrus, Christian exorcisms, and a Byzantine dialogue about satanism assume that the world was divided into six areas, from the Empyrean down to the center of the Earth, and that certain demons govern each area. The tradition of this six-fold division, it is speculated here, may go back to the pre-Socratic philosopher Empedocles.

D.J.